

Možnosti paratheatralných systémov v pedagogickej, špeciálnopedagogickej a terapeutickej praxi

The Possibilities of Paratheatrical Systems in Educational, Special Educational, and Therapeutic Practice

BARBARA VALEŠOVÁ MALECOVÁ

Katedra špeciálnej pedagogiky, Pedagogická fakulta Univerzity Karlovej, Praha

ABSTRAKT: Prehľadová štúdia sa venuje možnostiam aplikácie divadelných princípov a postupov v pedagogickej, špeciálnopedagogickej (liečebnopedagogickej) a terapeutickej intervencii u jedincov so znevýhodnením či nachádzajúcich sa v záťažovej situácii. Divadelné postupy a techniky skrývajú veľký potenciál využiteľný k pomoci týmto cieľovým skupinám k ich socializácii, destigmatizácii a k vytváraniu inkluzívneho prostredia. Autorka charakterizuje hlavné paratheatralné systémy (konkrétne dramaterapia, teatroterapia a divadlo vo výchove), ktoré využívajú divadelné umenie i k iným než umeleckým účelom. V rámci jednotlivých súčasti týchto systémov sú vymedzené prínosy a ciele vzťahujúce sa k jedincovi so znevýhodnením i k sociálnemu prostrediu. Na Slovensku a v Českej republike pôsobí viacero divadelných súborov pracujúcich s marginalizovanými skupinami, na ktorých sú ilustrované benefity teatroterapie v špeciálnopedagogickej a terapeutickej praxi. Divadlo vo výchove je prezentované technikou Divadlo Fórum, ktorá umožňuje žiakom budovať si sociálne zručnosti a získať odvahu k riešeniu záťažových situácií.

ABSTRACT: This overview study deals with the possibilities of the application of theatrical principles and procedures in educational, special educational, and therapeutic intervention for disadvantaged individuals or those in a stressful situation. Theatrical procedures and techniques hide a great potential that can be utilized to help these people in their socialization and destigmatization and create an inclusive environment. The author defines the main paratheatrical systems (specifically drama therapy, theatre therapy, and theatre in education) which use the theatrical art for purposes other than art. Within the framework of the individual components of these systems, she lists the benefits and goals related to disadvantaged individuals and their social environment. There are several theatre companies working with marginalized groups in Slovakia and the Czech Republic, and these may illustrate the benefits of theatre therapy in special educational and therapeutic practice. Theatre in education is presented using the Forum Theatre technique, which enables students to build social skills and gain courage to deal with stressful situations.

KLÚČOVÉ SLOVÁ:

divadelné umenie, paratheatralné systémy, dramaterapia, teatroterapia, divadlo vo výchove, Divadlo Fórum, ľudia so znevýhodnením

KEYWORDS:

theatrical art, dramatic art, paratheatrical systems, drama therapy, theatre therapy, theatre in education, Forum Theatre, disadvantaged people

Úvod

Alternatívne využitie divadla nie je trendom dnešnej doby. Už v jeho rituálnych prvopočiatoch ľudia verili, že divadlo má na ich životy pozitívny vplyv. Pôvod využívania liečebného a terapeutického pôsobenia umenia je možné nájsť už v Egypte v 3. tisícročí pr. Kr., kde boli divadlo, tanec a hudba odporúčané k liečbe.¹ V antickom aténskom divadle Dromokaiton sa každoročne organizovali predstavenia duševne chorých, ktoré môžeme považovať za prvé pokusy o prepojenie znevýhodnených osôb s intaktným publikom a o špeciálnopedagogické pôsobenie divadla. V tomto období sa Aristoteles vo svojom diele *Poetika* zaoberal účinkami divadla (konkrétne tragédie) na človeka, ku ktorým zaradil i katarziu (očistu). Katarziu umožňovalo divadelné predstavenie tým spôsobom, že divák spoluprežíval osud hrdinu, a tak po obrate deja dochádzalo k uvoľneniu nahromadených emócií (často nielen tých, ktoré vyvolalo divadlo, ale i jeho vlastných). Ďalším raným príkladom divadla ako formy terapie sú rady rímskeho lekára Aulus Cornelius Celsus (25 pr. Kr. – 50 po Kr.). Psychicky chorým pacientom odporúča sledovanie divadelného predstavenia, dokonca pre rôzne choroby predpisuje špecifický druh divadla (napr. pre sklúčenosť pantomímu). Vyššie uvedené historické poznatky uvádzajú viacerí autori (napr. Phil Jones, Stephanie L. Brooke²) ako korene terapeutického využívania divadla (dramatoterapie).

Užitie divadla k liečebným či terapeutickým účelom je možné sledovať v rôznych historických obdobiach. Avšak k výraznejšiemu zvažovaniu liečebných účinkov divadla a k jeho systematickejšiemu prieniku do terapie začalo dochádzať až koncom 19. storočia a tento koncept sa rozvinul v 20. storočí. Dialo sa tak súčasne v rôznych krajinách, preto nie je možné s určitosťou stanoviť, kto je pionierom terapeutického využitia zamerania divadla.

V súčasnosti sa divadelné a dramatické princípy, postupy a techniky stále častejšie aplikujú i za iným než pôvodným estetickým a umeleckým účelom, a to v pedagogickej a špeciálnopedagogickej (liečbopedagogickej) ako i terapeutической praxi. Pôvodne divadelné štruktúry a dramatické procesy majú v týchto oblastiach pevné miesto, no postupne sa špecifikujú aj ich teoretické a metodologické východiská, metódy, techniky, cieľové pôsobenia, ale tiež profesijný profil pracovníkov.

Milan Valenta, český odborník v oblasti špeciálnej pedagogiky a dramatoterapie, hovorí v prípade využitia divadla za iným než umeleckým účelom o „paradivadelných systémoch“. Tie delí na dve hlavné kategórie – paradivadelné systémy edukačnej povahy (dramatická výchova a divadlo vo výchove) a terapeutической povahy (napr. psychodráma, sociodráma, dramatoterapia, teatroterapia a ďalšie). Ďalšie techniky a postupy zaraďuje do „ďalších paradivadelných systémov prevažne sociálnej povahy“ (napr. divadlo utláčaných, divadlo reminiscencie, Playback divadlo, divadelné športy a i.).³ Ku kategórii „ďalších paradivadelných systémov prevažne sociálnej

1 Viac pozri VALENTA, M. *Dramaterapie*. Praha : Grada, 2011, s. 12.

2 Pozri JONES, P. *Drama as therapy. Theory, practice and research*. London : Routledge, 2007; BROOKE, L. S. *Creative Arts Therapies Manual*. Springfield. Charles C Thomas Publisher, 2006.

3 VALENTA, M. *Dramaterapie*, s. 12.

povahy“ je nutné dodať, že tieto metódy a postupy často nadobúdajú aj edukatívny či terapeutický charakter, takže ich konkrétne zaradenie je sporné. Český psycho-terapeut a dramaterapeut Martin Dominik Polínek včleňuje divadlo utláčaných, divadlo reminiscencie a Playback divadlo do kategórie „divadlo vo výchove“, teda do paradivadelného systému edukačnej povahy.⁴

Táto štúdia sa bude opierať hlavne o špeciálnopedagogickú a terapeutickú terminológiu a za účelom prehľadnosti bude rozdelená podľa vyššie uvedenej kategorizácie, ktorá je v Českej republike, kde autorka textu pôsobí, najzaužívanejšia.⁵

PARADIVADELNÉ SYSTÉMY TERAPEUTICKEJ POVAHY

Paradivadelné systémy terapeutickej povahy sa využívajú predovšetkým v dramato(terapeutickej) praxi s klientom. Divadelné princípy a postupy však nachádzajú svoje uplatnenie i pri práci s osobami s rôznym znevýhodnením v rámci špeciálnopedagogickej či liečebno-pedagogickej starostlivosti a v školskom prostredí, kde popri edukatívnom pôsobení môžu nadobudnúť i terapeutický charakter.

DRAMATOTERAPIA V TERAPEUTICKEJ A ŠPECIÁLNOPEDAGOGICKEJ (LIEČEBNOVÝCHOVNEJ) PRAXI

Dramatoterapiu, teda paradivadelný systém terapeutickej povahy, definuje Milan Valenta ako „liečebne-výchovnú (terapeuticko-formatívnu) disciplínu, v ktorej prevažujú skupinové aktivity využívajúce v skupinovej dynamike divadelné a dramatické prostriedky k dosiahnutiu stavu symptomatickej úľavy, k zmierneniu dôsledkov psychických porúch i sociálnych problémov a k dosiahnutiu personálne sociálneho rastu a integrácie osobnosti“⁶. Zjednodušene, parafrázujúc anglickú pionierku dramatoterapie Sue Jennings, ide o špecifické aplikovanie divadelných štruktúr a dramatických procesov s cieľavedomým terapeutickým zámerom.⁷ Nejedná sa teda o využitie dramatických techník za účelom prípravy divadelného predstavenia (i keď predstavenie môže byť „vedľajším“ produktom) – v dramatoterapii je dôležitý samotný proces práce, sebaopoznanie, rozvoj zručností a vzťahov k sebe i druhým. Medzi všeobecné ciele dramatoterapie podľa Jenningsovej patrí: sústrediť sa na zdravé aspekty človeka (rozvíjať to, čo je možné rozvíjať); rozvinúť dramatickú predstavivosť, intuíciu a imagináciu; osvojiť si životné a sociálne zručnosti; prostredníctvom dramatoterapeutického odstupe umožniť prácu so spornými otázkami u klienta; maximalizovať osobnostný rast a sociálny vývin a i.

Z hľadiska špeciálnopedagogickej praxe sa dramatoterapia najčastejšie uplatňuje

4 POLÍNEK, M. D. Paradivadelní systémy a základní umělecké vzdělávání. In POLÍNEK, M. D. (ed.). *Teatroterapeutické a skazkoterapeutické přístupy pro literárně-dramatické obor*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2020, s. 18 – 19.

5 V slovenskom kontexte sa podobnou tematikou zaoberali vo svojich publikáciách napr. BLAŠKOVÁ, L. *Performačné aktivity s edukačným presahom*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, 2013.; DUBAČOVÁ, V. *Terapia divadlom*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, 2013.; MACKOVÁ, S. *Divadlo a výchova*. Brno: JAMU v Brně, 2016.

6 VALENTA, M. Dramaterapie a hledání jejího místa v systému. In Müller, O. (ed.). *Terapie ve speciální pedagogice. Teorie a metodika*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2005, s. 101. Citáty z češtiny prel. B. Valešová Malecová.

7 JENNINGS, S. *The Handbook of Dramatherapy*. London: Routledge, 1994.

u jedincov s mentálnym znevýhodnením, poruchou autistického spektra, poruchami správania, u osôb s náročným správaním, pacientov psychiatrických kliník, geriatrických klientov, osôb vo väzbe. Zameranie dramaterapie potom vychádza zo špecifik a potrieb daného klienta/ov. V oblasti špeciálnopedagogickej (liečbopedagogickej) intervencie sa terapeutické a špeciálnopedagogické ciele často prekrývajú a vzájomne dopĺňajú. Dramaterapia v terapeutickom a špeciálnopedagogickom kontexte pomáha klientom získať náhľad na ich situáciu, hodnoty, problémy; pochopiť súvislosti medzi vlastnými postojmi, konaním a reakciami okolia. Tým sa podporuje adaptácia klienta na životnú situáciu a ochota prevziať za ňu zodpovednosť. V dramaterapii je možné rozvíjať i narušené funkcie či schopnosti a podporiť využívanie zostatkového potenciálu oblastí, ktoré sú oslabené v dôsledku postihnutia či znevýhodnenia. Prostredníctvom jednotlivých techník dramaterapie sa rozvíjajú či udržiavajú kognitívne ale i motorické funkcie a podnecuje sa predstavivosť a fantázia. Zaujímavá činnosť uľahčuje klientovi udržať pozornosť a koncentráciu.

Veľkou cieľovou oblasťou dramaterapie je rozvoj sociálnych a komunikačných zručností. Už samotná skupinová forma dramaterapie prirodzene vytvára výzvy k sociálnemu rozvoju klientov. V dramaterapeutickej skupine sa postupne vytvárajú roly a pozície jednotlivých členov, ich vzájomné vzťahy a interakcie, ktoré umožňujú využívať skupinovú dynamiku. Záťažové a problematické situácie či konflikty vzniknuté v skupinovom dianí je možné cieľiť k rozvoju sociálnych zručností, k pestovaniu schopnosti riešiť problémy a k osvojeniu si adekvátnych foriem reagovania. Ďalšou možnosťou sú modelové situácie, v ktorých môžu klienti skúmať a overovať si úspešnosť vlastného správania, získať náhľad na konzekvencie rôznych foriem konania, inšpirovať sa konaním iných členov skupiny, a tak si rozširovať povedomie o rôznych spôsoboch správania a konania v záťažových situáciách. Klienti často volia očakávané situácie, ktorých sa obávajú (napr. u klientov hospitalizovaných na psychiatrii, s ktorými sme pracovali, to boli hlavne situácie týkajúce sa ich ochorenia – napr. ako zvládnuť pohovor u prepúšťajúcej komisie, ako vysvetliť na pracovnom pohovore „dieru“ v životopise v dôsledku hospitalizácie a pod., ale i bežné situácie ako reklamácia v obchode, rozhovor so zvedavým susedom a pod.). Rozvoj sociálnych a komunikačných zručností napomáha socializácii klienta a schopnosti adekvátne zastávať vlastné sociálne roly.

Akceptácia klienta, terapeutický vzťah a terapeutický proces môžu sprostredkovať klientovi korektívnu emočnú skúsenosť.⁸ Dramaterapia ponúka priestor pre jeho sebarealizáciu, možnosť zažiť pocit úspechu a uspokojenia z vlastného tvorenia či získať uznanie za svoju tvorbu. Úspešné zvládanie činností v terapii napomáha k vytváraniu reálnejšieho obrazu o sebe a svojich schopnostiach, k adekvátnemu sebahodnoteniu a k sebaakceptácii. To posilňuje sebadôveru klienta a umožňuje budovanie zdravého sebavedomia.

⁸ Podstatou korektívnej (emočnej) skúsenosti je umožniť jedincovi, aby získal novú (emočnú) skúsenosť podobnú tej, na ktorú má vypracovanú maladaptívnu reakciu, ale bez negatívneho posilňovania. Je to skúsenosť, ktorá spúšťa zmenu v spôsobe ako sa jedinec cíti, v spôsobe vnímania reality, v akciách podniknutých k riadeniu vlastného života.

Flexibilný prístup dramaterapie poskytuje neohrozujúce spojenie s emocionálnym životom jednotlivca. V procese dramaterapie dochádza k vytvoreniu atmosféry dôvery a bezpečia, ktorá podporuje emocionálne otváranie sa klienta, netraumatisujúce ventilovanie pocitov, emočnú abreakciu a následnú stimuláciu premeny nahromadených emócií do konštruktívnej energie. V centre pozornosti je popri inom zameranie sa na bezpečné spracovanie emócií a podporu emocionálneho uzdravenia. Techniky dramaterapie ponúka terapeut tak, aby emočné problémy, ktoré negatívne ovplyvňujú správanie, postoje a súvisiace vzťahy, boli vystavené bezpečnej expozícii, symbolickému prežívaniu, a aby boli vyjadrené spôsobom, ktorý uvoľňuje emócie obklopujúce zážitok alebo udalosť tak, aby sa znížil emocionálny náboj spojený s minulými udalosťami. Tento proces podporuje klienta pri opätovnom získaní psychickej rovnováhy.⁹

Ďalšou oblasťou pôsobenia dramaterapie je posilnenie sebakompetencií jedinca, zodpovednosti za vlastný život a dosiahnutie maximálnej možnej samostatnosti a nezávislosti. Klient má možnosť zažiť rôzne sociálne situácie (aj záťažové), postupne si na ne zvyknúť a osvojiť si vhodné copingové stratégie (stratégie zvládania stresu). Tieto stratégie, spolu so schopnosťou efektívne pracovať so svojimi emóciami, pomáhajú zvyšovať frustračnú toleranciu klienta (odolnosť voči negatívnym vonkajším vplyvom, stresu a záťaži) a zvládať tak požiadavky osobného aj pracovného života a predchádzať zlyhaniu.

DRAMATOTERAPIA V ŠKOLSKOM PROSTREDÍ

Dramaterapiu, resp. jej prvky (dramatické techniky) je možné aplikovať aj v edukačnej praxi, hlavne v školách. Použitie paradivadelných systémov v školskom prostredí evokuje edukačnú povahu (v zmysle delenia podľa Valentu), no môže mať i terapeutické zameranie. Dramaterapia sa v školách využíva najmä za účelom predchádzania sociálne patologickým javom, prevencie šikany, rozvoja tolerancie voči inakosti a podpory inkluzívneho prostredia, riešenia konfliktov medzi žiakmi, rozvoja komunikačných a sociálnych zručností, zvyšovania emocionálnej kompetencie, zlepšenia wellbeingu a i.

V oblasti rozvoja sociálnych a komunikačných zručností je vhodná i metóda dramatisácie literárnej predlohy (príbehu) so sociálnou témou či morálnym konfliktom, ktorá umožňuje žiakom lepšie pochopiť dej a vcítiť sa do postáv. Tým sa podporí realistickosť zobrazovanej situácie a recipientovi sa poskytne zástupná skúsenosť (často podobne silná ako tá skutočne zažitá). Dramatoterapeutický proces sa začína prehraním príbehu (jeho časti) z knižnej predlohy, následne sa diskutuje o pocitoch postáv, o vhodnosti prehranej reakcie a riešenia. Žiaci navrhujú iné reakcie postáv, ktoré môžu prostredníctvom dramatického prehrávania sami vyskúšať (vymenia postavu, pre ktorú navrhujú zmenu, ostatné postavy autenticky reagujú na novú

⁹ Viac pozri napr. PEARSON, M. – WILSON, H. Using Expressive counselling Tools to Enhance Emotional Literacy, emotional Wellbeing and Resilience: Improving Therapeutic Outcomes with Expressive Therapies. In *Counselling, Psychotherapy, and Health*, 2008, roč. 4, č. 1, s. 4.

situáciu). Po skončení sa znovu prediskutuje dané riešenie z hľadiska pocitov jednotlivých postáv a dopadu na vývoj situácie (na reakcie ostatných postáv, vyriešenie problému). V rámci dramatizácie literárnej predlohy je možné využívať aj techniku výmeny rolí, aby si viac žiakov zažilo rovnakú úlohu (napr. šikanovaného človeka so znevýhodnením a pod.), a tým sa u nich zvýšila empatia a scitlivenie k danému sociálnemu problému. U mladších žiakov alebo u žiakov s mentálnym postihnutím je možné pristúpiť i k nácviku vybranej vhodnej reakcie.

Prehrávané situácie nutne nevychádzajú len z knižnej predlohy,¹⁰ ale je možné využiť rolové hry (hry v role), v rámci ktorých žiaci riešia vlastné záťažové zážitky/skúsenosti alebo i modelové situácie, s ktorými sa potenciálne môžu stretnúť v budúcnosti. Témy pre rolové hry navrhujú samotní žiaci, školský psychológ alebo špeciálny pedagóg či učiteľ. Nemusia to byť iba konfliktné alebo záťažové situácie, pretože niektorí žiaci so znevýhodnením môžu byť bezradní a reagovať neprimerane i v bežných situáciách (napr. čakanie v rade v jedálni, bežná komunikácia so spolužiakmi a pod.). U žiakov s poruchami autistického spektra či mentálnym postihnutím je vhodné v dramatických technikách precvičovať i chápanie neverbálnych signálov či vnímanie komunikačného partnera, pretože u nich môžu byť tieto zručnosti narušené. Žiaci si v bezpečnom prostredí rolových hier overujú úspešnosť vlastného správania, získavajú akceptáciu či, naopak, odmietnutie jednotných prejavov správania a konania skupinou, čo im umožňuje prehodnotiť svoje postoje a správanie. To môže viesť k rozšíreniu repertoáru správania, sublimácii jeho spoločensky neakceptovateľných foriem a rozvoju adekvátnych foriem správania a reagovania.

K podobným záverom dospeli i francúzska dramaterapeutka Barbara Lau či výskumníci z Alikhan Bokeikhan University, Akhmetzhan S. Seitenov a kolektív, ktorí považujú dramaterapiu za vhodnú k podpore sociálno-emocionálnych zručností, napr. komunikácie, vyjadrovania v skupinách, riešenia konfliktov a vytvárania skupinových noriem.¹¹ Rôznymi zahraničnými výskumami bol potvrdený vplyv dramaterapie i na študentov so znevýhodnením. Napr. výskum iránskeho psychológa Saeeda Rahimi Pordanjaniho ukázal, že dramaterapia účinne zlepšuje sociálne zručnosti a ich zložky, posilňuje sociálnu interakciu a socializáciu žiakov s vysoko funkčnou poruchou autistického spektra.¹² K podobnému zisteniu dospela britská psychologička Nicky Dyer. V heterogénnej školskej skupine neurotypických študentov a študentov s poruchou autistického spektra identifikovala používanie dramatických hier a metaforý ako faktory zvyšujúce schopnosť nadväzovať priateľstvá

¹⁰ V niektorých prípadoch je vhodnejšie napojenie na príbeh, pretože umožňuje jednoduchšie uchopenie témy, rýchlejší vstup do situácie a poskytuje určitú ochranu skrz literárnu postavu (umožňuje odosobnenie a poskytuje voľnosť v experimentovaní – nejde o mňa, ani o spolužiaka, nie je na mňa ukazované).

¹¹ Viac pozri LAU B. Implementing drama therapy in a French school: When drama therapy meets sociocracy. In *Drama Therapy Review*. 2019, roč. 5, č. 1, s. 69 – 84. DOI 10.1386/dtr.5.1.69_1; SEITENOV, S. A. a kol. Development of social intelligence in preschool children by art therapy: Case study of Oyna Educational Centre. In *International Journal of Learning, Teaching and Educational Research*, 2020, roč. 19, č. 5, s. 276 – 288. DOI 10.26803/ijlter.19.5.17.

¹² RAHIMI PORDANJANI, S. Effectiveness of Drama Therapy on Social Skills of Autistic Children. In *Journal of Practice in Clinical Psychology*, 2021, roč. 9, č. 1, s. 16. DOI 10.32598/jpcp.9.1.344.1.

a budovať vzťahy, zlepšujúce verbálnu komunikáciu a povedomie o správaní ostatných.¹³ Prínos dramaterapie u detí s ADHD dokladujú závery štúdie iránskych psychologičiek Míny Kejani a Zohreh Raeisi, ktoré odhalili významný vplyv na pracovnú pamäť a jej zložky u žiakov základnej školy s ADHD v porovnaní s kontrolnou skupinou ADHD bez liečby.¹⁴

Dramatické, resp. rolové hry je vhodné využiť aj k riešeniu záťažových situácií a konfliktov medzi žiakmi. V modelových situáciách i v dramatickom prehrávaní reálne zažitých situácií si žiaci skúšajú alternatívy riešenia a osvojujú si vhodnejšie modely správania a reakcií tak, aby v prípade opakovania situácie ju mohli lepšie vyriešiť.

V rámci budovania inkluzívneho povedomia môžu byť dramatické techniky zamerané na simulovanie životných situácií a ťažkostí ľudí so znevýhodnením, s cieľom ich zažiť a precítiť. K ilustrovaniu života takýchto ľudí si môžu žiaci vyskúšať bežný deň a vykonávať denné aktivity v prispôbených podmienkach (napr. žiaci na požičanom invalidnom vozíku alebo so zaviazanými očami skúšajú príchod do školy, presuny po škole a pod.; učiteľ môže zadávať pokyny k práci alebo vysvetľovať učivo vo vymyslenom jazyku so zámerom priblížiť situáciu žiakov s odlišným materským jazykom a pod.).

TEATROTERAPIA

Pokiaľ je v terapii využívajúcej drámu dôležitý aj produkt, teda divadelné predstavenie, takýto paradivadelný systém sa nazýva teatroterapia. Martin Dominik Polínek ju vymedzuje ako „expresívny terapeuticko-formatívny prístup, keď je prostriedkom liečby, prevencie a psychosociálneho ovplyvňovania jedinca príprava a realizácia divadelného tvaru“¹⁵. Existuje odborná diskusia o tom, nakoľko je teatroterapia samostatnou terapiou, keďže využíva postupy a princípy dramaterapie (a v praxi sa tieto prístupy často kombinujú a prelínajú), alebo je to skôr forma alternatívneho divadla. Z tohto hľadiska je možné uvažovať aj o cieľoch teatroterapie v dvoch rovinách – terapeutickej a umeleckej (estetickej). Ako zdôrazňujú Martin Dominik Polínek a Michal Růžička¹⁶, aby mohla byť teatroterapia zaradená medzi terapeutické metódy, musí byť jej prioritou terapeuticko-formatívny efekt (teda ciele sú v tejto oblasti podobné ako u dramaterapie). Často záleží na prístupe teatroterapeuta, aký dôraz kladie na významnosť umeleckých cieľov. Na druhej strane, umelecká kvalita teatroterapeutických projektov je často priamo úmerná liečebnému efektu.

13 DYER N. Behold the tree: An exploration of the social integration of boys on the autistic spectrum in a mainstream primary school through a dramatherapy intervention. In *Dramatherapy*, 2017, roč. 38, s. 2 – 3. DOI 10.1080/02630672.2017.1329845.

14 KEJANI, M. – RAEISI, Z. The effect of drama therapy on working memory and its components in primary school children with ADHD. In *Current Psychology*, 2022, roč. 41, s. 424. DOI 10.1007/s12144-019-00564-8.

15 POLÍNEK, M. D. Teatroterapia. In POLÍNEK, M. D. (ed.). *Teatroterapeutické a skazkoterapeutické prístupy pro literárně-dramatické obor*, s. 47.

16 RŮŽIČKA, M. – POLÍNEK, M. D. *Úvod do studia dramaterapie, teatroterapie, zážitkové pedagogiky a dramiky*. Olomouc: P-centrum, 2013, s. 14.

Konkrétne teatroterapeutické ciele je možné rozčleniť do niekoľko kategórií: ciele vzťahujúce sa k „teatro-skupine“ (napr. komunitné myslenie, skupinová dynamika, kooperácia, zlepšenie sociálnej interakcie v rámci skupiny); ciele vzťahujúce sa k osobnosti jedinca (napr. sebareflexia, prevzatie zodpovednosti, zvýšenie seba-disciplíny a zmyslu pre povinnosť, zvýšenie sebaúcty); ciele vzťahujúce sa k skvalitneniu bežného života (napr. resocializácia, integrácia, zlepšenie komunikácie, zvýšenie samostatnosti); ciele vzťahujúce sa k aktuálnemu psychofyzickému stavu jedinca (napr. aktivizácia, zlepšenie nálady, eliminácia úzkosti a tenzie, uvoľnenie); ciele vzťahujúce sa k zručnostiam a znalostiam (napr. zlepšenie pamäti, osvojenie nových poznatkov, zlepšenie motoriky a priestorovej orientácie, získanie skúseností, osveta širokej verejnosti); ciele vzťahujúce sa k umeniu (napr. zlepšenie schopnosti sebavyjadrenia, prezentácia divadelnej hry, rozvoj schopnosti improvizácie).¹⁷

V oblasti špeciálnopedagogickej starostlivosti medzi najčastejšie cieľové skupiny patria osoby s mentálnym či zmyslovým znevýhodnením, ľudia s psychickými poruchami, jedinci s poruchami správania, jedinci bez domova, jedinci so závislosťou a i. Sú to teda zvyčajne osoby (skupiny osôb), ktoré sú majoritnou spoločnosťou marginalizované. Prostredníctvom teatroterapie môžu sociálne či inak znevýhodnení jedinci nadviazať komunikáciu a interakciu s majoritnou spoločnosťou (so spolupracovníkmi, s divákmi). Vďaka tomu je možné zvyšovať socializáciu klientov so znevýhodnením, znížiť predsudky a stereotypné vnímanie zo strany majoritnej verejnosti a podporiť vytváranie inkluzívneho prostredia.¹⁸

DIVADELNÉ SÚBORY MARGINALIZOVANÝCH SKUPÍN

Na Slovensku pôsobí viacero organizácií, združení či divadelných súborov, ktoré sa venujú dramaterapii či teatroterapii s osobami so znevýhodnením. Divadlo marginalizovaných skupín sa profesionalizuje, spolupracuje so školenými odborníkmi, získava si vlastné divácke zázemie, domáha sa práva vstúpiť do širšieho divadelného kontextu.¹⁹

Priekopníkom v tejto oblasti je profesionálne komunitné divadlo Divadlo z Pasáže, ktoré vzniklo v roku 1995 v Banskej Bystrici pod vedením divadelníčky Viery Dubačovej a ako prvé svojho druhu na Slovensku začalo pracovať s ľuďmi s mentálnym postihnutím. Jeho deklarovaným cieľom je prostredníctvom divadla prehĺbiť diskusiu o živote a vzťahu spoločnosti k ľuďom so znevýhodnením, ale zároveň i naopak,

¹⁷ Pozri POLÍNEK, M. D. *Teatroterapeutické trendy v systéme péče o osoby se specifickými potřebami v České republice*. [Dizertačná práca]. Olomouc : Katedra speciální pedagogiky, Pedagogická fakulta, Univerzita Palackého v Olomouci, 2007.

¹⁸ Zaujímavé poznatky v oblasti využitia divadla pri práci so znevýhodnenými skupinami prináša publikácia *Manuál rozvíjania sociálnych zručností*, ktorá vznikla ako výstup projektu Altery. Ponúka jedinečný prehľad rôznych prístupov, skúseností, konkrétnych metód a techník partnerov projektu v oblasti rozvoja sociálnych zručností. Viac pozri INTRAS. *Manuál rozvoja sociálnych zručností*. Zamora : Divadelné združenie Grodzki, 2012.

¹⁹ Viac pozri napr. LINDOVSKÁ, N. Reflexia divadla marginalizovaných skupín obyvateľstva v slovenskej divadelnej kritike a teatroológii na príklade divadla bez domova. In *Slovenské divadlo*, 2013, roč. 61, č. 3, s. 310; LINDOVSKÁ, N. Divadlo v hľadaní staro/nových identít. In KNOPOVÁ, E. (ed.). *Súčasný slovenský divadlo v dobe spoločenských premien*. Bratislava : VEDA, 2017, s. 203 – 257 a i.

vzťahu ľudí so znevýhodnením k spoločnosti.²⁰ V personálnom obsadení divadla figuruje i dramaterapeutka, ktorá využíva tento druh expresívnej (umeleckej) terapie pri práci s hercami. Divadlo sa snaží o systematické metodické vzdelávanie hercov, poukazujúc tak na dôležitosť prepojenia terapeutických i umeleckých cieľov pri tvorbe osôb so znevýhodnením.

Ďalšími stálymi divadelnými súbormi, v ktorých pravidelne hrajú ľudia s mentálnym znevýhodnením, sú napr. sociálne divadlo HOPI HOPE pôsobiace v Košiciach a detský divadelný súbor Dúhadlo, ktorý vznikol v roku 2006 v Bratislave. HOPI HOPE zapája vylúčené skupiny obyvateľstva do umeleckej činnosti tak, aby neboli len pasívnymi prijímateľmi, ale aktívne sa spolupodieľali na umeleckom živote; súčasný repertoár divadla tvoria dve desiatky divadelných predstavení pre deti aj dospelých. Dúhadlo sa zameriava na deti a mladých ľudí prevažne s Downovým syndrómom. Cieľom je popri inom prehĺbiť zapojenie rodičov a súrodencov mentálne znevýhodnených detí do spoločných tvorivých aktivít. Dramaterapeutická práca a následné odohranie divadelného predstavenia prispieva k prirodzenej integrácii detí s touto diagnózou do skupiny rôznorodých detí a mladých ľudí.²¹ Herci so znevýhodnením pôsobia tiež v Divadle Tiché iskry, ktoré združuje nepočujúcich tvorcov, či v Divadle Zrakáč s nevidiacimi a slabozrakými hercami.²²

S odlišnou marginalizovanou skupinou pracuje občianske združenie Divadlo bez domova, ktoré vzniklo počas práce na divadelných projektoch s predajcami pouličného časopisu *Nota bene*; inšpiráciou bola činnosť českého divadla ľudí bez domova Ježek a Čížek. Súbor tvoria ľudia bez domova, s telesným postihnutím, sociálnym znevýhodnením, sociálni pracovníci a profesionálni divadelníci. Združenie prostredníctvom dramaterapie a teatroterapie pomáha členom komunity vysporiadať sa s hendikepom alebo traumatickými zážitkami. Ďalším cieľom je ich socializácia, ktorá je podporovaná účasťou na dramaterapeutických skúškach. Občianske združenie zviditeľňuje umeleckú činnosť marginalizovaných skupín a rôzne sociálne témy, čo napomáha narúšať a odbúravať stereotypy, predsudky, xenofóbiu a rasizmus voči nim a zamedzuje kultúrno-spoločenskému vylúčeniu. Divadlo bez domova od roku 2007 každoročne organizuje medzinárodný festival „bezdomoveckých“ divadiel ERROR, kde divadelné zoskupenia pracujúce s marginalizovanými skupinami obyvateľstva prezentujú širokej verejnosti originálne divadelné inscenácie.²³

20 DIVADLO Z PASÁŽE. *O Divadle z pasáže*. [online]. [cit. 13. 3. 2024]. Dostupné na internete: <https://www.divadlozpasaze.sk/o-divadle/>.

21 Viac pozri KRÁLOVIČOVÁ, L. – GÁBRIŠOVÁ, M. Divadlo Dúhadlo alebo dramaterapeutické vedenie detí s Downovým syndrómom. In MAJZLANOVÁ, K. *Súčasná dramaterapia – výzvy, prístupy*. Bratislava : Z-F LINGUA Bratislava, 2011, s. 70.

22 Na Slovensku za posledné obdobie vznikli i ďalšie krátkodobé či dlhodobé divadelné projekty, ktorých hercami boli i jedinci z marginalizovaných skupín. Nie je však cieľom tohto textu uviesť vyčerpávajúci zoznam súborov.

23 Viac o reflexii divadla marginalizovaných skupín viď napr. LINDOVSKÁ, N. Reflexia divadla marginalizovaných skupín obyvateľstva v slovenskej divadelnej kritike a teatroológii na príklade divadla bez domova. In *Slovenské divadlo*, s. 309 – 318, BALLAY, M. – FOJTÍKOVÁ FEHÉROVÁ, D. – KNOPOVÁ, E. – LINDOVSKÁ, N. Divadlo nielen ako umelecká aktivita. Bratislava : Ústav divadelnej a filmovej vedy SAV, 2014; LINDOVSKÁ, N. Divadlo v hľadaní staro/nových identít. In KNOPOVÁ, E. (ed.). *Súčasná slovenská divadlo v dobe spoločenských premien*, s. 203 – 257 a i.

Aj v Českej republike funguje viacero divadelných súborov pracujúcich s ľuďmi so znevýhodnením. Už začiatkom deväťdesiatych rokov vznikla v Prahe Bohnická divadelní společnost združujúca profesionálnych divadelníkov, odborných pracovníkov a psychiatrických pacientov. Pravidelne sa zúčastňuje rôznych divadelných festivalov, jej predstavenia sú sprievodným programom odborných konferencií, tradične účinkuje na inkluzívnom festivale Mezi ploty v areáli psychiatrickej liečebne v Bohniciach v Prahe.

Ako ďalšie príklady uvádzame pražský divadelný súbor Divadlo UJETO pôsobiaci od roku 2014, ktorého základ tvoria herci s mentálnym znevýhodnením a jeho cieľom je predovšetkým ich profesionálne uplatnenie; občianske združenie Bílá holičnice založené v roku 2006, ktoré sa zameriava na podporu umeleckej a sociálnej integrácie osôb s telesným znevýhodnením; brnianske divadlo Barka združujúce hercov s akýmkoľvek znevýhodnením či Divadlo beze slov z Hradca Králové, ktoré pri práci s nepočujúcimi deťmi prepája teatroterapiu s dramaterapiou.

Svojho času najvýraznejším divadelným projektom bolo Divadlo Ježek a Čížek pracujúce s ľuďmi, ktorí majú skúsenosť s bezdomovstvom. Pôsobilo od roku 2000 v Prahe a bolo inšpiráciou pre vznik viacerých divadelných projektov (napr. pre vyššie zmienené Divadlo bez domova). Skrz divadlo a divadelné aktivity ponúkalo ľuďom bez domova možnosť tvorivo sa zapojiť do kultúrneho diania. Vystupovalo na širokom spektre akcií (divadelné prehliadky a festivaly, charitatívne akcie, stála scéna), popri tom sa snažilo o osvetovú a vzdelávaciu činnosť. V súčasnosti je činnosť divadla prerušená.

Ojedinelým projektom z hľadiska cieľovej skupiny je ochotnícky divadelný súbor ROZKOŠ, ktorý bol založený ako forma terapie a nácvik pracovných zručností pre klientky a klientov organizácie Rozkoš bez rizika, pracujúcich v sexbiznise. Súbor sa zúčastnil mnohých festivalov amatérskych divadiel (napr. festival ERROR) a získal niekoľko ocenení.

Väčšina vyššie uvedených súborov realizuje autorské hry, ktoré sú mozaikou autorského nápadu, životných zážitkov a skúseností a improvizčných aktivít hercov so znevýhodnením. Divadelné spracovanie subjektívne citlivých tém môže pôsobiť terapeuticky a očistne na hercov, zároveň dovoľuje publiku nahliadnuť do života znevýhodnených osôb. Dôležitým terapeutickým faktorom je i verejná prezentácia divadelného predstavenia. Polínek a Růžička dodávajú, že „potlesk a tzv. ‚ďakovačka‘ je pre účinkujúcich často jedným z najsilnejších zážitkov. Autenticnosť potlesku sa samozrejme umocňuje umeleckou kvalitou predstavenia. Tiež schopnosť vstupu do rolí (či už na úrovni simulácie, alternácie, výnimočne i charakterizácie) umožňuje klientom rozšírenie repertoáru životných rolí. Úsilie o umeleckú kvalitu dodáva teatroterapeutickej práci rysy skutočnosti, profesionality, čo má veľmi pozitívny dopad na motiváciu klientov.“²⁴

PARADIVADELNÉ SYSTÉMY EDUKAČNEJ POVAHY

Paradivadelné systémy edukačnej povahy využívajú divadlo predovšetkým ako prostriedok výchovy. Polínek tieto systémy delí na drámu vo výchove (Drama in Education – DIE), ktorú je možné vnímať ako ekvivalent dramatickej výchovy, ktorej základnou charakteristikou je užívanie divadelných princípov vo výučbe, a na divadlo vo výchove (Theatre in Education – TIE), ktoré využíva k výchovno-vzdelávacím cieľom určitý divadelný tvar.²⁵ Dramatickej výchove sa z priestorových dôvodov v našej štúdii nebudeme venovať, v nasledujúcej stati sa zameriame na divadlo vo výchove.

DIVADLO VO VÝCHOVE (V ŠKOLSKOM PROSTREDÍ)

Divadlom vo výchove sa chápe taký prístup, ktorého podstatou je divadelné predstavenie hrané väčšinou profesionálnymi hercami, zamerané na vzdelávacie, výchovné a preventívne ciele.²⁶ Milan Valenta dodáva, že u ohrozených skupín detí a mladistvých je možné uvažovať o sociálno-preventívnych cieľoch.²⁷ Česká odborníčka na dramatickú výchovu Eva Machková však uvádza, že v Anglicku, kde divadlo vo výchove vzniklo, bolo od počiatku zacielené na prezentáciu vyučovacej látky divadelnými prostriedkami.²⁸

Častou podobou divadla vo výchove je tzv. výchovné divadlo zamerané na prezentáciu sociálnych tém, do ktorého môžu diváci viac či menej interaktívne vstupovať a participovať na vývoji deja. Jednou z možností je, že herci v určitom okamihu zastavia predstavenie a zisťujú od publika, ako sa majú postavy v danej situácii zachovať. Vybrané nápady následne zahrajú a predstavenie pokračuje ďalej. Alternatívou je, že diváci svoje návrhy sami hrajú na javisku. Ďalším možným rozšírením je zapojenie bábok, ktoré vnášajú do procesu možnosť externalizácie problému a ochrany – báбка uľahčuje dieťaťu vstup do roly a projektovanie svojho vnútorného sveta do bábk.²⁹

Špecifickou formou interaktívneho divadla, v ktorom diváci vstupujú na javisko a stávajú sa tak dočasne hercami, je Divadlo Fórum. Je jednou z techník tzv. divadla utlačaných, ktoré rozvinul brazílsky divadelný režisér a divadelník Augusto Boal. Tento typ divadla prelamuje bariéru medzi javiskom a hľadiskom. Diváci si počas predstavenia menia roly s hercami a stávajú sa tak spoluaktérmi, spoluhercami. Boal využíva pre ich označenie slovnú hračku „spect-actors“ (diváko-herci).³⁰ Ide o interaktívne divadlo, v ktorom sa postava (protagonista) stretáva s formou útlaku alebo prekážkou, ktorú nie je schopná prekonať. Témy inscenácií by mali vychádzať

25 POLÍNEK, M. D. Paradivadelní systémy a základní umělecké vzdělávání. In POLÍNEK, M. D. (ed.). *Teatroterapeutické a skazkoterapeutické přístupy pro literární-dramatické obor*, s. 18.

26 Tamže.

27 VALENTA, M. *Dramaterapie*.

28 MACHKOVÁ, E. *Divadlo ve výchově a (hlavně) ve vzdělávání*. [online]. [cit. 13. 3. 2024]. Dostupné na internete: <https://evamachkova.cz/knihy/dramatika-ve-vzdelavani/divadlo-ve-vychove-a-hlavne-ve-vzdelavani.html>.

29 Pozri KOVÁČOVÁ, B. *Terapia s bábkou*. Bratislava : Musica Liturgica, 2012.

30 BOAL, A. *Theatre of the Oppressed*. London : Pluto Press, 2008, s. 21.

z potrieb skupiny, v školskom prostredí môžu byť zvolené pedagógmi alebo samotnými žiakmi.

Proces práce sa začína krátkym divadelným predstavením konfliktnej situácie (útlaku). Hra musí byť koncipovaná tak, aby zobrazovala rôzne aspekty daného problému a kulminovala nevyriešenou krízou a zlyhaním riešenia (použitých stratégií) protagonistu.³¹ V tradičnej forme predstavenie končí v okamihu najväčšieho útlaku, teda predostretý problém nie je doriešený. Po vzhliadnutí predstavenia Joker (vedúci) kladie divákovi otázky týkajúce sa deja. Upozorňuje na to, aby v predstavení vyhľadávali tie situácie, kde by bola možná zmena a kde by akciu mohli zastaviť slovom stop. Diváci môžu vstupovať do roly a navrhované zmeny improvizovane zahrať spolu s hercami. Reakcia však nesmie vybočovať z rámca daného charakterom postavy a nemôže sa meniť hlavný utlačovateľ.³² Herci na scéne improvizujú reakcie na tieto stratégie tak, aby každé navrhované riešenie bolo konfrontované s realistickým napätím a reakciami a aby dôsledky a nevýhody každého riešenia boli skúmané v aktívnej hre. Po tom, ako sa dôsledky zmeny odohrajú, sa herci vrátia do hry, aby umožnili ďalšie vstupy. Proces pokračuje tak dlho, pokiaľ je skupina sústredená a témou zaujatá. Na záver by nemala chýbať aspoň krátka reflexia, v ktorej sa zhrnie predchádzajúce dianie, pomenuje sa zásadný problém a celá aktivita sa uzavrie.

Existujú i upravené postupy Divadla Fórum. V niektorých krajinách (napr. škan-dinávskych) prebieha proces práce prostredníctvom viacdnových workshopov, počas ktorých krátke divadelné scénky vytvoria a zahrajú samotní žiaci či učitelia na základe tém, ktoré sa vymedzili v spoločnej diskusii. V Českej republike majú niektoré divadlá (napr. pražský Minor) vo svojom programe zaradené i predstavenia pre školy, v ktorých využívajú princípy Divadla Fórum. Zároveň funguje niekoľko divadelných súborov (napr. Divadelta), ktoré je možné si objednať priamo do škôl s konkrétnym divadelným predstavením. Rozdiel oproti tradičnému postupu spočíva v tom, že v týchto predstaveniach končí príbeh tragicky a na záver sa znova odohrá pôvodný tragický koniec s cieľom zvýšiť motiváciu žiakov do podobnej situácie zasiahnuť, pokiaľ sa s ňou v reálnom živote stretnú. Hlavnými prínosmi techniky Divadlo Fórum sú teda rozvoj schopnosti identifikovať problém a hľadať jeho možné riešenia, zvládať analogické životné situácie, pochopiť, že vlastným jednaním je možné ovplyvniť a zmeniť problémovú situáciu či získať odvahu postaviť sa konfliktu.

Veľký potenciál má i klasická príprava divadelnej inscenácie so žiakmi v škole, pri ktorej sa prepájajú dramatická výchova a teatroterapia. Skúšanie divadelnej inscenácie zvyšuje motiváciu k čítaniu dramatizovanej literárnej predlohy a nenásilným spôsobom precvičuje pamäť učením sa replík postáv, zapamätaním si priebehu

31 PICHER, M.-C. Democratic process and the theater of the oppressed. In *New Directions for Adult and Continuing Education*, 2007, č. 116, s. 82. DOI 10.1002/ace.278.

32 NEUŽILOVÁ, V. – PAVLOVSKÁ, M. Divadlo fórum. In *Metodický portál.rvp.cz*, 16. 12. 2011. [online]. [cit. 13. 3. 2024]. Dostupné na internete: <http://clanky.rvp.cz/clanek/o/z/14771/DIVADLO-FORUM.html/>.

predstavenia a pod. Hranie zlepšuje rečový prejav a artikuláciu, napomáha koordinácii reči a pohybu (neverbality), čím umožňuje kultiváciu komunikačných zručností. Divadelné skúšky zlepšujú i spoluprácu medzi žiakmi a podporujú pocit zodpovednosti (za seba, skupinu, výsledné predstavenie). Vidina odohrania divadelného predstavenia pred publikom dáva tréningu zmysluplný rámec, ktorý zvyšuje motiváciu žiakov (nielen) so špeciálnymi vzdelávacími potrebami k zapojeniu sa do činností a zotrvaníu v nich. Vlastné predstavenie umožňuje žiakom zažiť pocit úspechu. Môže však i prispieť k pozitívnemu vnímaniu žiaka/ov so špeciálnymi vzdelávacími potrebami ostatnými žiakmi.

ZÁVER

Divadelné umenie je využiteľné nielen k estetickým a umeleckým účelom. Poskytuje mnoho možností pre pedagogickú, špeciálnopedagogickú a terapeutickú intervenciu. Umenie je univerzálnym jazykom, ktorý sprostredkuje jedincovi príležitosť komunikovať nielen s okolitým prostredím, ale prepojiť sa aj so svojim vnútorným svetom. Divadelné postupy, princípy a metódy poskytujú určitý odstup a externalizáciu problému, čo umožňuje pracovať s traumatickými zážitkami a záťažovými situáciami, ktoré prežívajú osoby, u ktorých sa aplikujú. Štúdiá na vybraných paradivadelných systémoch prezentovala konkrétne ciele, prínosy a oblasti rozvoja u osôb (nielen) so znevýhodnením. Ich najväčším benefitom je rozvoj intrapersonálnych a interpersonálnych kompetencií potrebných pre riešenie životných situácií, nadväzovanie a kultiváciu vzťahov s inými osobami, úspešnú socializáciu a zastávanie sociálnych rolí. Verejná prezentácia tvorby divadiel marginalizovaných skupín osôb popri vyššie uvedených prínosoch pomáha prepájať tieto skupiny obyvateľstva s majoritnou spoločnosťou, a tak odstraňovať stereotypy či predsudky a podporovať vytváranie inkluzívneho prostredia.

Štúdiá vznikla v rámci programu COOPERATIO, realizovaného na Pedagogickej fakulte Univerzity Karlovej.

LITERATÚRA

- BALLAY, Miroslav – FOJTÍKOVÁ FEHÉROVÁ, Dária – KNOPOVÁ, Elena – LINDOVSKÁ, Nadežda. *Divadlo nielen ako umelecká aktivita*. Bratislava : Ústav divadelnej a filmovej vedy SAV, 2014. 61 s. ISBN 978-80-971155-2-4.
- BLÁŠKOVÁ, Lucia. *Performačné aktivity s edukačným presahom*. Nitra : Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, 2013. 98 s. ISBN 978-80-558-0412-5.
- BOAL, Augusto. *Theatre of the Oppressed*. London : Pluto Press, 2008. 184 s. ISBN 978-0-7453-2839-3.
- BROOKE, L. S. *Creative Arts Therapies Manual*. Springfield : Charles C Thomas Publisher, 2006. 282 s. ISBN 9780398076207.
- DIVADLO BEZ DOMOVA. *Výročná správa 2021*. [online]. Dostupné na internete: http://divadlobezdomova.sk/divadlobezdomova/INE_files/DBD_Vyrocnasprava_SK_2021_low.pdf.

- DIVADLO Z PASÁŽE. *O divadle z pasáže*. [online]. Dostupné na internete: <https://www.divadlozpasaze.sk/o-divadle/>.
- DUBAČOVÁ, Viera. *Terapia divadlom*. Nitra : Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, 2013. 93 s. ISBN 978-80-558-0394-4.
- DYER Nicky. Behold the tree: An exploration of the social integration of boys on the autistic spectrum in a mainstream primary school through a dramatherapy intervention. In *Dramatherapy*, 2017, roč. 38, s. 2 – 3, s. 80 – 93. ISSN 0263-0672.
- INTRAS. *Manuál rozvoja sociálnych zručností*. Zamora : Divadelné združenie Grodzki, 2012. 112 s. ISBN 978-84-938947-3-3.
- JENNINGS, Sue. *The Handbook of Dramatherapy*. London : Routledge, 1994. 244 s. ISBN 978-0415090568.
- JONES, Phil. *Drama as therapy. Theory, practice and research*. London : Routledge, 2007. 384 s. ISBN 9780415415569.
- KEJANI, Mina – RAEISI, Zohreh. The effect of drama therapy on working memory and its components in primary school children with ADHD. In *Current Psychology*, 2022, roč. 41, s. 417–426. ISSN 1936-4733.
- KOVÁČOVÁ, Barbora. *Terapia s bábkou*. Bratislava : Musica Liturgica, 2012. 214 s. ISBN 978-80-970418-3-0.
- KRÁĽOVIČOVÁ, Lucia – GÁBRIŠOVÁ, Mária. Divadlo Dúhadlo alebo dramatoterapeutické vedenie detí s Downovým syndrómom. In MAJZLANOVÁ, Katarína. *Súčasná dramatoterapia – výzvy, prístupy*. Bratislava : Z-F LINGUA Bratislava, 2011, s. 70 – 77. ISBN 978-80-89328-56-7.
- LAU, Barbara. Implementing drama therapy in a French school: When drama therapy meets sociocracy. In *Drama Therapy Review*, 2019, roč. 5, č. 1, s. 69 – 84. ISSN 2054-7668.
- LINDOVSKÁ, Nadežda. Reflexia divadla marginalizovaných skupín obyvateľstva v slovenskej divadelnej kritike a teatrológii na príklade divadla bez domova. In *Slovenské divadlo*, 2013, roč. 61, č. 3, s. 309 – 318. 0037-699X.
- LINDOVSKÁ, Nadežda. Divadlo v hľadaní staro/nových identít. In KNOPOVÁ, Elena (ed.). *Súčasná slovenské divadlo v dobe spoločenských premien*. Bratislava : VEDA, 2017, s. 203 – 257.
- MACHKOVÁ, Eva. *Divadlo ve výchově a (hlavně) ve vzdělávání*. [online]. Dostupné na internete: <https://evamachkova.cz/knihy/dramatika-ve-vzdelavani/divadlo-ve-vychove-a-hlavne-ve-vzdelavani.html>.
- MACKOVÁ, Silvia. *Divadlo a výchova*. Brno: JAMU v Brně, 2016. 258 s. ISBN 978-80-7460-101-9.
- NEUŽILOVÁ, Vladimíra – PAVLOVSKÁ, Marie. Divadlo fórum. In *Metodický portál.rvp.cz*, 16. 12. 2011. [online]. Dostupné na internete: <http://clanky.rvp.cz/clanek/o/z/14771/DIVADLO-FORUM.html>.
- PEARSON, Mark – WILSON, Helen. Using Expressive counselling Tools to Enhance Emotional Literacy, motional Wellbeing and Resilience: Improving Therapeutic Outcomes with Expressive Therapies. In *Counselling, Psychotherapy, and Health*, 2008, roč. 4, č. 1, s. 1 – 19.
- PICHER, Marie-Claire. Democratic process and the theater of the oppressed. In *New Directions for Adult and Continuing Education*, 2007, č. 116, s. 79 – 88. ISSN 1052-2891.
- POLÍNEK, Martin Dominik. Teatroterapie. In POLÍNEK, Martin Dominik (ed.). *Teatroterapeutické a skazkoterapeutické prístupy pro literárně-dramatické obor*. Olomouc : Univerzita Palackého v Olomouci, 2020, s. 47 – 61. ISBN 978-80-244-5668-3.
- POLÍNEK, Martin Dominik. Paradivadelní systémy a základní umělecké vzdělávání. In POLÍNEK, Martin Dominik (ed.). *Teatroterapeutické a skazkoterapeutické prístupy pro*

literárně-dramatické obor. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2020, s. 13 – 19. ISBN 978-80-244-5668-3.

POLÍNEK, Martin Dominik. *Teatroterapeutické trendy v systému péče o osoby se specifickými potřebami v České republice*. [Dizertačná práce]. Olomouc : Katedra speciální pedagogiky, Pedagogická fakulta, Univerzita Palackého v Olomouci, 2007.

RAHIMI PORDANJANI, Saeed. Effectiveness of Drama Therapy on Social Skills of Autistic Children. In *Journal of Practice in Clinical Psychology*, 2021, roč. 9, č. 1, s. 9 – 18. ISSN 2423-5822.

RŮŽIČKA, Michal – POLÍNEK, Martin Dominik. *Úvod do studia dramaterapie, teatroterapie, zážitkové pedagogiky a dramiky*. Olomouc : P-centrum, 2013. 68 s. ISBN 978-80-905377-1-2.

SEITENOV, Akhmetzhan, S. a kol. Development of social intelligence in preschool children by art therapy: Case study of Oyna Educational Centre. In *International Journal of Learning, Teaching and Educational Research*, 2020, roč. 19, č. 5, s. 276 – 288. ISSN 1694-2116.

VALENTA, Milan. Dramaterapie a hledání jejího místa v systému. In Müller, O. (ed.). *Terapie ve speciální pedagogice. Teorie a metodika*. Olomouc : Univerzita Palackého v Olomouci, 2005, s. 101 – 127. ISBN ISBN: 80-244-1075-3.

VALENTA. Milan. *Dramaterapie*. Praha : Grada, 2011. 264 s. ISBN 978-80-247-3851-2.

Barbara Valešová Malecová
Katedra speciální pedagogiky
Pedagogická fakulta, Univerzita Karlova
Magdalény Rettigové 4
116 39 Praha 1
Česká republika
e-mail: barbara.valesovamalecova@pedf.cuni.cz
ORCID: 0000-0002-7943-1748